

<https://doi.org/10.18524/2307-4558.2020.34.219529>
УДК 811.161.2'42:82-1Сковорода:165.212

ЯКОВЛЄВА Ольга Василівна

доктор філологічних наук, професор кафедри загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна; тел.: +38 048 7651600; моб.: +38 067 4818898; e-mail: olga.yakovleva.1920@gmail.com; ORCID ID: 0000 0001 7686 7637

СИМВОЛІКА ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ Г. СКОВОРОДИ

Анотація. Ідеї видатного українського філософа неодноразово були об'єктом дослідження науковців (роботи Ф. Бацевича, М. Нямцу, М. Поповича та ін.). Але в цілому світорозуміння Г. Сковороди, його тлумачення таких неоднозначних понять, як *міф* і *символ* є оригінальними та дуже непростими. **Метою** статті є семіотичний аналіз основоположних ідей у світорозумінні Г. Сковороди-філософа, зокрема, зв'язків між ідеальним і матеріальним, а також аналіз діалектичної єдності архетипа як ідеального утворення та його матеріального вираження у символічних значеннях. **Матеріалом** аналізу є філософські ідеї Г. Сковороди, що пов'язані з діалектичною єдністю духа, душі й тіла. Український філософ наголошував на антропоморфності всього, що є у Всесвіті; вважав видимий матеріальний світ менш важливим. Закликав зривати матеріальне лущиння, щоб дійти й відчути найважливіше — існування тонких матерій духовного світу. **У результаті** аналізу зв'язків архетипу як ідеального утворення у свідомості народу з традиційною українською символікою, що закріплена у міфах та фольклорних текстах, у статті проілюстровано семіотику монодуалізму, про який писав і сам Г. Сковорода, і сучасні філософи, зокрема, В. Бібіхін. Проаналізовано також оригінальні символічні значення в окремих поетичних творах українського філософа. **Висновки** полягають у тому, що символ для Г. Сковороди є посередником між об'єктивним і суб'єктивним; матеріальним та ідеальним; видимим і невидимим. Символ — це ланцюг, що зв'язує різні рівні реального буття. Філософію Г. Сковороди можна вважати «символічним алфавітом», який є корисним у читанні не тільки біблійних текстів, а й інших, що репрезентують багату духовну культуру українського народу.

Ключові слова: Григорій Сковорода, міф, символ, семіотика, архетип, діалектична єдність, монодуалізм, матеріальний світ, духовний світ, душа.

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях феномена символу рідко зустрічається прізвище Г. Сковороди, хоча насправді його філософія — це філософія символізму. Винятком можна вважати монографію М. Дмитренка про символи українського фольклору, в якій він пише: «У XVIII ст. осмислення

міфу, символу, загалом усної народної творчості найбільше пов'язане з постаттю геніального українського філософа і письменника Григорія Савича Сковороди (1722–1794)» [4, с. 29]. Цей же автор зазначає, що «розуміння міфу і символу в Сковороди непрості, закорінені в бароковість доби та оригінальність його мислення і творчості» [4, с. 33]. Отже, аналіз символічних значень у поетичних творах відомого українського філософа XVIII ст. як засновника символізму в Україні є актуальним для лінгвістики.

Зв'язок із попередніми дослідженнями. Д. Чижевський у ґрунтовному дослідженні життєвого та творчого шляху видатного українського філософа дає відповідь на питання: чому дослідники символізму майже забули це ім'я? Головна причина безпосередньо пов'язана з оригінальністю його мислення: саме через це до систематичного аналізу «науки Сковороди» мало хто й доходив [10, с. 31].

При вивченні національної системи символів ідеї Г. Сковороди важко переоцінити. Д. Чижевський вважає, що, по-перше, вже доведена *українськість* філософа, тобто закоріненість в українські традиції, та його спосіб «думання», що яскраво виявляє питомі риси психічного укладу українця, а саме: емоціоналізм, кордоцентричність, індивідуалізм і прагнення до свободи. По-друге, не менш важливою особливістю філософії Г. Сковороди була його *всєвропейськість*, тобто природне перебування у всєвропейському культурному часопросторі [10, с. 19; 24].

Зауважимо, що проблему синтезу «українськості» та «всєвропейськості» в ментальності нашого народу можна вважати актуальною і зараз, хоча перше вилучалося, а друге не проникало у свідомість людей унаслідок «залізної зависи» в радянські часи.

Різномічне дослідження спадщини Г. Сковороди можна знайти в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних філологів, філософів, істориків, серед яких праці Ф. Бацевича, М. Поповича, Г. Ноги, М. Сулими, А. Нямцу, І. Іваньо, М. Меттієна, М. Ласло-Куцок і багатьох інших.

Формулювання завдань. Ми у статті пропонуємо звернути увагу лише на один з багатьох аспектів філософії Г. С. Сковороди: розуміння й тлумачення феномена символу. Метою дослідження є семіотичний аналіз основоположних ідей у світорозумінні Г. Сковороди-філософа, зокрема, зв'язків між ідеальним і матеріальним, а також аналіз діалектичної єдності архетипа як ідеального утворення та його матеріального вираження у символічних значеннях.

Виклад основного матеріалу. Г. Сковорода як філософ яскраво демонстрував діалектичний тип мислення в поняттях: це означає, що він відчував і відкривав протилежні значення «у всякому дійсному бутті»: *Весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая — бог... Например, тело человеческое видно, но пронизающий и содержащий оно ум не виден* [6, с. 115].

Стиль творів Г. Сковороди свідчить про здатність письменника і поета мислити в образах та через образи. Він легко переходив від термінологічного вжитку слів до їх символічного використання. Наприклад, у тексті «Разговор о премудрости» наголошується на антропоморфності абстрактного поняття, що пов'язане з розумовою діяльністю людини. Це було характерним для міфологічного типу мислення, коли, наприклад, смерть і хвороба уявлялися живими істотами.

Г. Сковорода як знавець античної міфології у вищезгаданому творі називає імена мудрості у греків і римлян, описує стосунки між людьми та духовним світом як сімейні: *Любезная сестра иль как тебе не звать? Доброты всякой ты и стройности ты мать. Скажи мне имя твое... У греков звалась я София..., но римлянин мене Минервою назвал... Скажи ж, кто твой отец?... А разве ж есть сестра твоя? — Сестра моя родна, как точно ночью дня. — И жлет она всегда, хотя одной родне? — Веть одного отца, но дети не одне...* [6, с. 64–65].

Символи, як вважав мислитель, з'єднують макро- й мікросвіти. За матеріальним символом ховається надприродне, тобто духовне. Розуміння символу залежить від досвіду людей, домінуючого типу пізнання. У первісному символічному (міфологічному, міфопоетичному) типі пізнання заслуговує на увагу те, що в ньому ми постійно мусимо щось тлумачити, інтерпретувати, аналізувати, тобто ми змушені проникати глибше в суть речі, не суто пасивно сприймати об'єкт пізнання, а навпаки, освітлювати цей об'єкт, доповнювати його за допомогою живої активності нашого духу. На ці ідеї Г. Сковороди звернув увагу Д. Чижевський — один з найкращих знавців філософської спадщини українського генія [10, с. 71–72].

Г. Сковорода вказував і на зв'язок символу з поняттям архетипу. Цей зв'язок віддзеркалює процес осмислення людиною складних понять і речей. Як ідеальні структури архетипи матеріалізуються, в тому числі й у символах. Наприклад, сонце Г. Сковорода вважав архетипом, або первісною та головною фігурою-символом, що має копії або замісні фігури-символи («віце-фігури», «антитипи»), які сходяться до свого джерела. В українській етнокulturі сонце — символ Всевидючого божества, Матері Всесвіту [5, с. 564]. Наприклад, у весільному обряді архетип сонця представлений символічними «віце-фігурами» нареченого та нареченої, короаєм, вінком тощо [11].

Архетипічними у Г. Сковороди є поняття *низ* і *верх*, символами яких у віруваннях слов'ян були темрява й світло, вогонь підземний і небесний, змії та орел тощо. Наприклад: *Не боится совесть, чиста ниже Перуна огниста, ни!* [6, с. 34]. Перун у слов'янській міфології — володар неба, вогню, блискавок. Його вогонь — це божественне світло, що розлите в горах і на небі, де й живе *у християн дух, господь, цар, отець, ум, истина* [6, с. 116]. Той вогонь має очисну й життєдайну силу, на відміну від іншого, що внизу. Останній *жжет, жжется, обника* і називається *огнем адским*. *Взойди, дух мой, на гори, где правда живет святая, где покой, тишина от вечних странствует лет, где блещит та страна, в коей непреступный свет... Где не вечерня заря... Как поток к морю скор, так сталь к магниту прядет, пламень дрожит до гор, так дух наш к богу взор рвет... Спеши ж во вечну радость крыльями умными отсель, ты там обновил [младость], как бистропарный орел...* [6, с. 35]. У наведеному контексті, як і в народній міфопоетичній, орел символізує сутність Перуна, швидкість його стріли, для самої людини — це символ її високої духовності.

Важливо, що у геніального філософа і поета знаходимо те, про що сучасні науковці тільки зараз починають говорити. Мається на увазі існування не тільки матеріального, а й ідеального, духовного світу, так званих тонких матерій, які є правдивим, дійсним буттям. Духовний світ — найважливіший, бо не лежить на поверхні: його треба спочатку відкрити, відшукати, а потім «розмотати» і витлумачити: *О блаженни ти очи, что на сию тайну зрят, коих в злой мірской полночи привела к богу заря. Ангелскій ум тайну видит* [6, с. 37].

Усі матеріальні образи навколишнього світу, на думку Г. Сковороди, другорядні й неправдиві. Істина, божественне начало заховані всередині. Матерія — це лупшиння, на якому не треба зосереджуватися, його треба відкидати, щоб побачити «зерно Божої сили»: *Плотію видиши ти хлѣб и вино: но умом созерцается сам бог, который под видом плоти скрывается* [6, с. 76]. Інший світ, що «під матерією», зветься у Г. Сковороди «новий», «таємний», «захований», «таємниця», «зерно» або «сім'я» зовнішнього світу. Цей глибший світ є єство, субстанція, дійсне буття в образі, символі, емблемі [7, с. 76].

Порівнюємо таке розуміння символу із сучасним. Так, М. Алефіренко пише, що через символи досягаються смисли, які не піддаються розуму, які живуть у невідомих глибинах душі й об'єднують людей в єдине етнокультурне співтовариство [1, с. 238–239].

Г. Сковорода обурюється тим, що люди зосереджують увагу на видимому матеріальному світі, «а повітря вважають за пустоту. Чому? Бо його нелегко помітити. Природа не така, як ти міркуєш. У ній те сильніше, що не видніше» [7, с. 93].

Відношення між зовнішньою та внутрішньою природою є таке саме, як між символом та його сенсом. У багатьох творах, таких, як «Дружня розмова про душевний мир», «Кілька крихіт та зерен із поганського богослов'я», «Картина, що зображує біса, званого смутком, тугою та нудогою» й інших, Г. Сковорода вказує на існування двох світів: видимого, зовнішнього, матеріального (синоніми є: *речовина, земля, плоть* тощо) та невидимого, внутрішнього, з яким пов'язана душа, Бог і Дух. Той другий світ людина не бачить, але вона може й повинна його пізнати. Шлях пізнання тільки один — через образи-символи, якими філософ пояснював «невидиму натуру, тобто існування Бога, істини» [7, с. 30].

Саме через символи люди мають зрозуміти незримий духовний світ, що є захованим у видимому світі, як душа захована в тілі: людина — це частина світу, вона теж має матеріальну оболонку — тлінне тіло, що підкоряється духу, душі, внутрішньому світові, який вважається важливішим, бо керує тілом.

У земному житті, — як це розумів філософ, — можливим є тільки символічне пізнання Бога через вічний символ кола. Цей символ Г. Сковорода бачить у всьому живому. Наприклад, символом кола є для нього сім'я і зерно, бо коли зерно на полі загниває, з нього з'являється нова зелень, отже, гниття старого є народженням нового; там, де є занепад, водночас є і віднова. Символами кола для Сковороди є хліб, монета, виноград та садовина, корона, намисто, яблуко, сонце й інші предмети. Коло як архетипний символ буття веде через смерть до життя, через смерть до воскресіння. Саме ця геніальна ідея українського філософа червоною стрічкою проходить крізь теорію О. Фрейденаберг, яка описала міфопоетичний тип мислення у доісторичний період людства [9].

Г. Сковорода звернув увагу на те, що не завжди помічали його сучасники — люди з раціональним, суто логічним типом мислення, який часто був бар'єром у розумінні й тлумаченні архаїчної символіки. Зокрема, він писав про монодуалізм у природі, де не знайдеш дня без світла та тьми; року без холоду й тепла; він був переконаним, що життя імпліцитно присутнє у смерті, пробудження — у сні, світло — у тьмі, у брехні — правда, у печалі — радість, а у відчаї — надія. Цей же закон єдності протилежностей у природі, що захований у кожному символі, є основоположним і для людини, яка створена «за образом і подобою Божою» і яка є матеріальним символом Духу Божого. «У людини, — писав Сковорода, — не знайдеш також і стану, що не був з гіркоти та солодощів змішаний. Солодощі є нагородою гіркоти, а гіркота — мати солодощів. Плач веде до сміху, а сміх у плачі криється. Пристойний плач є те саме, що в добрий час сміх. Ціле життя людське — рух між протиріччями: одне згодом псується в серці та гине, а нове росте» [8, с. 45–47].

Ідея монодуалізму Г. Сковороди не нова у світовій філософії, але й досі є актуальною. В. Бібіхін, аналізуючи думки античних філософів про мову, свідомість і символ, писав про останній уламок, що є протилежністю, необхідним додатком до іншої частини. Кожний із уламків символу потребує для своєї цілісності чогось іншого, протилежного, а не тотожного. Символ — це не просто відколота половина, перш за все, це — частина цілого, що складається з двох протилежностей [3, с. 206–207].

У кожному символі Сковорода-філософ вбачав три шари буття: перший — це «просте, голе буття», тобто зовнішня матеріальна форма, що проявляє себе як звукова оболонка на рівні словесного символу, або — це матерія предмета, що набув символічного значення, також це можуть бути рухи та дії людини, коли йдеться про акціональну символіку.

Другий шар буття, що репрезентує символ, то є буття, яке зображується, і третій — це захований у символі смисл. Основну увагу Г. Сковорода приділяв процесу, завдяки якому можна подолати зовнішню матеріальну форму символу, що означало у розумінні Г. Сковороди «розділити», «відрізнити», «розв'язати» різні шари буття, інакше кажучи, «розгадати» завдання, проблему [6, с. 74].

Ідеї філософа щодо тісного й невидимого зв'язку мікрокосму людини з макрокосмом є актуальними і зараз, коли говоримо про особливості міфологічного світосприйняття чи намагаємося вирішити проблему відродження духовності. Людина як мікрокосм, на думку філософа, за аналогією із Всесвітом (макрокосмом), об'єднала в собі матеріальне і духовне начало. Є так звана «зовнішня людина» і «внутрішня», «дійсна людина», духовна... Тлінне тіло тримає думка (або серце). Думка — це сім'я справи, корінь тілові, це неослабна пружина, безперервний дух, що рухає і носить на собі, наче ветху ризу, тлінний тілесний бруд [7, с. 433]. Г. Сковорода закликав прислуховуватися до внутрішнього голосу, тобто голосу своєї душі, слідувати «благому Духові».

Очевидно, такі ідеї Г. Сковороди, що були представлені вище, є актуальними у розумінні символу як феномена й на сучасному рівні розвитку знань. Ф. Бацевич включив концепцію Г. Сковороди до історії світової лінгвофілософської думки, звернувши увагу на те, що світ символів у Біблії — це концептуалізація макро- й мікрокосму. Останнє є співзвучним з актуальними поняттям сучасної лінгвістики — мовною картиною світу, що активно досліджується в сучасній когнітивній лінгвістиці та етнолінгвістиці [2, с. 192].

Найважливіше те, що будь-який символ — це «покрова», матерія, за якою приховується таємниця Всесвіту. Матеріальний світ символів треба розжовувати, розривати і розбивати, а за ним знаходити заховану ідею та солодкі щільники вічності.

Висновки. Отже, символ для Г. Сковороди є посередником між об'єктивним і суб'єктивним; матеріальним та ідеальним; видимим і невидимим. Символ — це ланцюг, що зв'яже різні рівні реального буття. Філософію Г. Сковороди можна вважати «символічним алфавітом», який є корисним у читанні не тільки біблійних текстів, а й інших, що репрезентують багату духовну культуру українського народу.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка : учеб. пособие. Москва : Флинта; Наука, 2010. 288 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с.
3. Библихин В. В. Язык философии. 3-е изд., стер. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 389 с.
4. Дмитренко М. Символи українського фольклору. Київ : УЦКД, 2011. 400 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
6. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ : Наукова думка, 1983. 542 с.
7. Сковорода Г. Твори : у 2 т. / ред. кол.: М. Жулинський, М. Сулима, О. Прицак [та ін.]. 2-ге вид., виправ. Київ : Обереги, 2005. Т. 1 : Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. 528 с.
8. Сковорода Г. Твори : у 2 т. / ред. кол.: М. Жулинський, М. Сулима, О. Прицак [та ін.]. 2-ге вид., виправ. Київ : Обереги, 2005. Т. 2 : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 479 с.
9. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. Москва : Наука, 1978. 606 с.
10. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Харків : Акта, 2003. 432 с.
11. Яковлева О. В. Предметный символ «Круг» в свадебном обряде. *Мова*. Одеса : Астропринт, 2006. № 11. С. 126–132.

References

1. Alefirenko, N. F. (2010), *Linguoculturalism : value-semantic space of language [Lingvokulturologiya : tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka]*, Flynta; Nauka Publishing house, Moscow, 288 p.
2. Batsevych, F. S. (2004), *Fundamentals of communicative linguistics [Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky]*, Akademia Publishing house, Kyiv, 344 p.
3. Bibikhin, V. V. (2007), *The language of philosophy [Yazyk filosofii]*, Nauka Publishing house, Saint-Peterburg, 389 p.
4. Dmytrenko, M. (2011), *Symbols of Ukrainian folklore [Symvoly ukrainskoho folkloru]*, UTsKD, Kyiv, 400 p.
5. Zhaivoronok, V. V. (2006), *Signs of Ukrainian ethnoculture : dictionary-reference book [Znaky ukrainskoi etnokultury]*, Dovira Publishing house, Kyiv, 703 p.
6. Skovoroda, H. (1983), *Poems. Songs. Fairy tales. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Letters [Virshi. Pysni. Baiky. Dialohy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty]*, Naukova dumka, Kyiv, 542 p.
7. Skovoroda, H. (2005), *Works : in 2 volumes [Tvory : u 2 t.]*, M. Zhulynskiy, M. Sulyma, O. Pritsak etc. (eds.), Oberehy, Kyiv, vol. 1, 528 p.
8. Skovoroda, H. (2005), *Works : in 2 volumes [Tvory : u 2 t.]*, M. Zhulynskiy, M. Sulyma, O. Pritsak etc. (eds.), Oberehy, Kyiv, vol. 2, 479 p.
9. Freidenberg, O. M. (1978), *Myth and literature of antiquity [Mif i literatura drevnosti]*, Nauka Publishing house, Moscow, 606 p.
10. Chyzhevskiy, D. (2003), *Philosophy of H. Skovoroda [Filosofia H. S. Skovorody]*, Akta Publishing house, Kharkiv, 432 p.
11. Iakovleva, O. V. (2006), Object symbol “Circle” in the wedding ceremony [Predmetnyi symbol «Kruh» v svadebnom obriade], *Mova*, № 11, pp. 126–132.

ЯКОВЛЕВА Ольга Васильевна,

доктор филологических наук, профессор кафедры общего и славянского языкознания Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, Одесса, Украина; тел.: +38 048 7651600; моб.: +38 067 4818898; e-mail: olga.yakovleva.1920@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-7686-7637

СИМВОЛИКА ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. СКОВОРОДЫ

Аннотация. Идеи выдающегося украинского мыслителя XVIII в. Г. С. Сковорода неоднократно становились объектом исследования учёных (работы Ф. Бацевича, М. Нямбу, М. Поповича и др.). В целом, миропонимание Г. Сковорода, его толкование таких неоднозначных понятий, как миф и символ являются оригинальными и очень непростыми. **Целью** данной статьи является семиотический анализ основных идей в миропонимании Г. Сковорода-философа, в частности, связи между идеальным и материальным, а также анализ диалектического единства архетипа как идеального образования и его материального выражения в символических значениях. **Материалом** анализа являются философские идеи Г. Сковорода, связанные с диалектическим единством духа, души и тела, видимого и невидимого. Украинский философ отмечал антропоморфность всего, что есть во Вселенной; считая видимый материальный мир менее важным. Он призывал срывать материальную оболочку, чтобы дойти и почувствовать самое важное — существование тонких материй духовного мира. В **результате** анализа связей архетипа как идеального образования в сознании народа с традиционной украинской символикой, которая закреплена в мифах и фольклорных текстах, в статье проиллюстрирована семиотика монодуализма, о котором писал и сам Г. Сковорода, и современные философы, в частности, В. Бибикин. Проанализированы также оригинальные символические значения в отдельных поэтических произведениях украинского философа. **Выводы** заключаются в том, что символ для Г. Сковорода является посредником между объективным и субъективным; материальным и идеальным; видимым и невидимым. Символ — это цепь, связывающая разные уровни реального бытия. Философию Г. Сковорода можно считать «алфавитом символов», который является полезным в чтении не только библейских текстов, но и других, представляющих богатую духовную культуру украинского народа.

Ключевые слова: Григорий Сковорода, миф, символ, семиотика, архетип, диалектическое единство, монодуализм, материальный мир, духовный мир, душа.

Olga V. IAKOVLEVA,

Doctor of Philological Sciences, Full Professor of General and Slavic Linguistics Department, Odessa I. I. Mechnikov National University; 24/26 Frantsuzskyi blvd., Odessa, 65058, Ukraine; tel.: +38 048 7651600; моб.: +38 067 4818898; e-mail: olga.yakovleva.1920@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-7686-7637

SYMBOLS OF POETIC WORKS OF H. SKOVORODA

Summary. Ideas of an outstanding Ukrainian thinker of the XVIII century H. Skovoroda were analyzed by many scientists, in particular, F. Batsevich, M. Neamtsu, M. Popovich and others. At the same time, H. Skovoroda's original explanation of such complex and multifaceted concepts as myth and symbol is currently very difficult to understand. This article presents and analyzes individual ideas of the Ukrainian philosopher regarding the dialectical unity of the ideal and material world; spirit, soul and body, visible and invisible world. H. Skovoroda called for focusing on the invisible spiritual world and despising the material shell of all that exists. The world in the philosophical treatises of the scientist is completely anthropomorphic. We described the concept of archetype in H. Skovoroda and how this mental formation materializes in symbolic meanings in the philosopher's poetic works, as well as the relationship between these meanings and traditional symbols in the culture of the Ukrainian people. The article pays attention to the concept of monodualism, which is one of the key for the Ukrainian philosopher and which attracts the attention of modern scholars, in particular, V. Bibikhin. The article also analyzes the original symbolic meanings in the poetry of H. Skovoroda.

Key words: Hrigory Skovoroda, myth, symbol, semiotics, archetype, dialectical unity, monodualism, material world, spiritual world, spirit, soul.

Статтю отримано 2.11.2020 р.